Bencze Lóránt

A kód fogalmáról

A nyelvi kulturáltság az egyént is, a nemzetet is minősíti.
V. Raisz Rózsa: Aki megszelídítette a magyar mondatot.
Mikszáth Kálmán Társaság: Horpács, 2008. 66

A 20. század egyre gyorsuló tudományos és technikai rohanásában, két világháború és folytonos helyi háborúk és népirtások közepette és azóta is a *kód* mint szakkifejezés lármás diadalmenettel vonul le s föl a világon, elsősorban talán a szemiotikában, a kommunikációelméletben, az elektrotechnikában, a genetikában, az agykutatásban és természetesen a médiában, de népszerű a szociolingvisztikában, irodalomelméletben, strukturalizmusban stb.[1] Hogy mi is valójában, azt éppen úgy nem tudjuk tömegesen, mint ahogy azt sem tudjuk, mi történik a tévékészülékünkben vagy a számítógépünkben, amikor nap mint nap órákon át rámered tekintetünk a vibráló képernyőre. Annyira nem, akár a tükör előtt álló macska vagy a kis majom, amelyik a tükör mögött keresi a másik macskát, illetve majmot. Azt sem tudjuk igazában, honnan került elő ilyen magamutogatóan és fennhéjázóan, és már csak ezért is szükséges volt a fenti bevezető mondat mint a fogalom történeti és szociokulturális beágyazódására való utalás. Egyet tehetünk, megkíséreljük felsorolni különféle meghatározásait és fajtáit. Ez sem egyszerű, hiszen egyetlen, több évtizeden át dolgozó elméleti író is váltogatja a nézeteit.[2]

A kód meghatározásai, körülírása

A *kód* valószínű eredete és származásvonala a latin *codex, caudex* – fatörzs, tuskó → írásra szolgáló fatábla → irat → jegyzőkönyv, főkönyv → Kr. u. 1. sz. óta összefűzött írásos pergamenlapok, papírlapok→ kézzel írt könyv → törvénykönyv mint intézményi kód (Code Napoleon, Codex Iuris Canonici – az utóbbi a katolikus egyház általános törvénykönyve) → jelentéssel ellátott jel-

[1] Vö. Eco, Umberto: Semiotics and the Philosophy of Language. Indiana University Press: Bloomington, 1984, 164, 166. – Wales, Katie: A Dictionary of Stylistics. Longman: London, New York. 1989

[2] L. Nöth, Winfried: Handbuch der Semiotik. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. Metzler: Stuttgart, Weimar, 2000, 128. – Angol nyelven: Handbook of Semiotics. Indiana University Press: Bloomington – Indianapolis, 1995

rendszer, rendezett szabálykészlet, amely jelentést rendel az egyes jelekhez → jelek és szerkesztett minták rendszere üzenetek megalkotására és megfejtésére stb. A kód, bár előfordul, hogy a (jel)rendszer szinonimája[3], mégis – úgy tűnik – nem egyszerűen jelrendszer, hanem két jelrendszernek szabályokkal való egymáshoz rendelése.

A kód a szemiotikában tehát jelentéssel ellátott jelrendszer, rendezett szabálykészlet, amely jelentést rendel az egyes jelekhez. Az információelméletben jelek és szerkesztett minták rendszere üzenetek megalkotására és megfejtésére. Olyan struktúra, amely a jeladó és a jelbefogadó szignálról való ismeretein nyugszik, és ez a struktúra két, kölcsönösen egymásra vonatkoztatott szöveg/diskurzusuniverzumból áll. Az univerzum a jelentésmező, amely a puszta szignálból vagy a kód jelhordozóiból áll. A jelentések, fogalmak stb. noétikus mezője a jelviszonyokon keresztül van összekötve a jelentésmezővel. A közlekedési lámpák piros, sárga, zöld kódja a jelentésmező, míg az utasítások (*Állj! – Figyelem! – Indulj!*) alkotják a noétikus mezőt.[4] Itt általában nincs poliszémia, mint a nyelvi jelrendszerben (ahol is az egyik legelterjedtebb felfogásban a jelentés a jel használati szabálya), jóllehet a szituáció (szituációs kontextus) itt sem hanyagolható el teljesen. A piros lámpa az úttest szélén sárga és zöld lámpa környezetében biztosan kötelező megállást jelző közlekedési jel, ám az egyedülálló piros lámpa a kórházi folyosón azt jelzi, hogy az ajtó mögött vizsgálat vagy műtét folyik, és azt ne zavarjuk kopogással vagy belépéssel, míg száz évvel ezelőtt az utcán 'nyilvános házat' jelentett, amely nem volt 'nyilvános', de nem mindenkinek, főként férfiaknak nem tiltotta a bekopogást és a belépést.

Martinet szerint a kód olyan szerveződés, amely az üzenetalkotást lehetővé teszi – az üzenet minden eleme erre a kódra van vonatkoztatva, hogy így jelentést hozzon létre.[5] Az informatikában és a híradástechnikában a kód olyan szabály- és megállapodás-rendszer, amely megengedi két különböző jelkészlet jeleinek vagy jelrendszereinek egyértelmű hozzárendelését, azaz a kódolást. Lévi-Strauss szerint a kód szociokulturális szokások rendszere. A köznyelvben talán a leggyakoribb jelentése 'titkos kód', amelyben kettős jelrendszer van: egy mindenki számára hozzáférhető és egy rejtett, vagyis a kód itt hozzárendelt átfordítási előírások rendszere is, amellyel a természetes nyelvi jeleket a titkos szabályokkal helyettesítve elleplezzük a valódi üzenetet. Ez az eljárás lehetővé teszi az üzenet rejtjelezését (titkos kódolását), majd annak megfejtését (titkos dekódolását). Az írott szöveg elrejtése történhet eltűnő és újra előhívható vegytintával vagy általában a szöveg/diszkurzus szokásos rendszerének újabb (titkos) szabályok szerinti átalakításával.[6]

---

[3] L. Nöth i. m. 216

[4] Vö. Nöth i. m. 128.

[5] Id. Nöth i. m. 219

[6] Nöth i. m. 216

Van, aki elkülöníti a kódot a sifrétől, ami eleve más kódmeghatározást von maga után. A különbségtétel lényege, hogy a kód egyszerűen odarendelő rendszer, a sifre pedig átalakító rendszer is egyben.[7]

Kommunikációelméleti körülírása: „A kód a társadalomban rendszer a jelentések létrehozására és kommunikálására; eszerint társadalmi életünk minden rezdülése kódolva van – minden, amit mondunk, látunk, hallunk vagy cselekszünk; a kódok jelen vannak az egész társadalmi élet minden mozzanatában, mindenben, amit teszünk vagy gyártunk, az autóktól a kozmetikumokig, minden tevékenységben, a labdarúgástól az iskolába járásig, még abban is, ahogy a világot, a természetet felfogjuk. Valójában a társadalmi élet bonyolult, mindenütt jelenlévő kódhálózatból áll."[8] Lehetetlen teljes kódtipológiával szolgálni, mégis megpróbálhatjuk összeállítani a lehetőség szerint legteljesebb kódtipológiát, pontosabban felsorolást, de nem teljességre törekvő monográfiáról lévén szó, különböző mélységben vizsgálom az egyes típusokat.

Már az eddig felsorolt meghatározásokból és körülírásból nyilvánvaló, hogy a kód éppen divatossága miatt némileg meghatározatlan, parttalan fogalommá vált, szlenggel szólva katyvasszá,[9] és mindeközben egyúttal figyelemre méltó átalakuláson és keveredésen ment keresztül[10]. Az egyik alapnehézség, hogy hol a hozzárendelési szabályt emlegetik a meghatározások, hol pedig a jelkészlet fogalmát, hol meg az átalakítás fogalmát.[11] Ennek következtében is gyakran félrevezető vagy megtévesztő a használata, például mint nyelvi változat (tájnyelv, rétegnyelv mint kód). Ugyancsak zavaró a kódválasztás mint (valójában) stilisztikai választás[12] és a kódváltás mint (valójában) stílusváltás (egyik nyelvről a másikra, anyanyelvről idegen nyelvre, tájnyelvről köznyelvre, köznyelvről szaknyelvre, irodalmi nyelvről köznyelvre, hivatalos nyelvről szlengre, adott művön (regényen) belül irodalmi nyelvről tájnyelvre, rétegnyelvre, kisebbségi nyelvről a többségi nyelvre, etnikum, társadalmi osztály vagy nem (férfi-nő) szerinti nyelvre, köznyelvről szaknyelvre,[13] metaforikus nyelvről nem metaforikus

[7] Vö. Crystal, David: A nyelv enciklopédiája. Osiris: Budapest, 2003. 80

[8] International Encyclopedia of Communications. Oxford University Press: New York, Oxford. 1989. II. 312 stb.

[9] Ahova az irodalomtörténet beteszi a lábát, ott – ritka kivétellel – mindig fogalomzavar és összevisszaság támad, mondaná szeretettel V. O. A. bácsi, a Finn Tudományos Akadémia tagja, ha még élne.

[10] Nöth i. m. 430

[11] Nöth. i. m. 219

[12] Vö. Blommaert, Jan: Discourse. Key Topics in Sociolinguistics. Cambridge University Press: Cambridge, etc. 2005. 98

[13] Crystal i. m. 79, 452. – Simpson, Paul: Stylistics. A resource book for students. Routledge: London, New York. 2004. 230. – Tubbs, Stewart L. – Moss, Sylvia: Human Communication. Seventh Edition. McGraw-Hill: New York, etc. 1994. 73. – Blommaert i. m. 58, 82, 98, 231. A magyar stilisztikák és a stilisztikák általában (lexikonok és fogalomtárak) nem foglalkoznak a kóddal.

nyelvre, informális társalgásról formális társalgásra, színházi kódváltás (díszletcsere, akció és/vagy dikció felcserélődnek), és így tovább, mégpedig nyomatékosítás, érzelmi hullám, figyelemfelkeltés, pontosság vagy a szituáció változása miatt, azaz a legtöbb valamiféle retorikai kódváltás is. A kód tehát gyakran csupán a nyelv hatásvadász szinonimája[14] vagy egyszerűen a jelrendszer szinonimája.[15] Mindennek tetejébe gyakran keveredik a szemiotikai kód (kódolás, dekódolás) és a technikai kód (kódolás, dekódolás) fogalma, illetve az élőlények (jeladó-jelvevő) tevékenységének és a gépi (jeladó-jelvevő) működésnek az összekeverése (itt-ott az alábbiakban is!)

Az információelmélet alapelve, hogy információ nem továbbítható, csak jelek továbbíthatók. Mind az adó, mind a vevő ismeri a (közös) kódot, amellyel a jelekké alakítják az információt, illetve amellyel információvá alakítják a jeleket.[16] Több információelméleti meghatározása is van:

1. a kód (vagy nyelv /sic!/) rendszerekbe szerveződött jelek, amely rendszerek a jelekből és a jelek használatának (szemantikai, szintaktikai és pragmatikai) szabályaiból tevődnek össze, a szabályok pedig a különféle jelfajtákat egymáshoz, illetve a valóság különböző megközelítéseihez rendelik;[17]

2. a kód modellálja a világot, elsősorban a nyelvi kód, másodsorban a kultúra, mítoszok, művészetek;[18] ez a felfogás elsősorban az amerikai antropológiai nyelvészet eredménye, illetve abból forrásozik;

3. a kód struktúrák tükre; eszerint maga a szemiózis is kódolás, a kód nemcsak azt írja elő, mit kell tenned, hanem azt is, hogy mit szabad és mit lehet tenned, hogy mit kell metaforikusan értelmeznünk, és mit szó szerint, azt is kód írja elő: ez a *kutya ugat, de nem harap* vs. *ez a tanár ugat, de nem harap*;[19]

4. a kódolás általánosan az üzenet (információ) jellé alakítása vagy egy jel átalakítása más formájú jellé (vö. fentebb az egymáshoz rendeléssel);

5. a kódolás (az üzenetadó) belső tevékenysége, amelyben választ a verbális és nem verbális viselkedési lehetőségek között, és elrendezi őket az éppen használt nyelvre alkalmazható nyelvtani szabályok szerint, hogy megalkosson egy üzenetet;

6. a dekódolás általánosan a jel, szöveg (vissza)alakítása üzenetté; a tízes számjegy (*10*) dekódolásához ismerni kell, hogy a tízes számrendszer kódja, és hogy a *tíz* szám helyett áll; a kettes számrendszerben a *10* a *2* (*kettő*) szám he-

[14] Vö. Wales i. m. 71

[15] Vö. Danesi, Marcel: Encyclopedic Dictionary of Semiotics, Media and Communication. University of Toronto Press: Toronto, etc. 2000, 53

[16] Shannon-Wiener modell (1948), újabb ismertetése: Das grosse Lexikon Medien und Kommunikation. Herausgegeben von Leon R. Tsvasman. Ergon-Verlag: Würzburg, 2006. 145 stb.

[17] Vö. Rosengren, Karl Erik: Kommunikáció. Typotex: Budapest, 2004. 46–48

[18] Eco i. m. 186

[19] Barthes, id. Eco i. m. 187, vö. még uo. 190

lyett áll; az *olvas* szó dekódolásához többek között ismerni kell a magyar igeragozási rendszert, amelyben minden személynek-számnak van jele (*olvasok, olvasol, olvasunk, olvastok, olvasnak*), kivéve az egyes szám 3. személyű alakot (*olvasØ*);

7. más (informatikai és híradástechnikai) meghatározás szerint a kódolás a hír megjelenítése vagy rejtjelezése más formában, vagyis egy jelkészletnek egy más jelkészletbe való áttétele.[20]

A dekódolás (az üzenetvevőben) belső üzenet feldolgozása, amely jelentést tulajdonít az üzenetforrás viselkedésének, és amely felidézi és bemutatja a forrás belső állapotát (l. Tubbs–Moss 73–74). A kódoló abban van érdekelve, hogy a legkisebb számú határozatlan állandó jelentésű nyelvi jel legnagyobb kihasználásával, azokból való együttes következtetéssel alkosson meg sajátos jelentést. Ezért a kódolónak annál könnyebb a feladata, minél kevesebb jelből kell választania, és ebben a kevés jelben minél több a többcélú vagy lehetőség szerint többjelentésű jel, és így a dekódoló következtető készségére helyezi át a kommunikatív cselekvés terhét. A dekódoló viszont fordított helyzetben van. Minél sajátosabb és minél pontosabb minden egyes nyelvi jel jelentése, vagyis minél több jelnek van egyetlen jelentése, annál könnyebb számára az üzenet kikövetkeztetése. Ezzel a kódolóra helyezheti át a kódolás terhét, azaz kényszerítheti a kódolót, hogy a jelek közül olyanokat válasszon ki, amelyek mindegyikének sajátos, határozott jelentése van, és így az üzenetet úgy kommunikálja, hogy könnyebb legyen dekódolni. Ennek nyomán a jelfolyamat, a szemiotikai megközelítésű kommunikáció úgy is fölfogható, mint a minimum-maximum küzdelem, más szóval az az óhaj, hogy a legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb kommunikációt érjük el. Tehát mindig számolnunk kell a jelfolyamatban (szemiózisban) két alapvető tényezővel: a kommunikatív tényezővel és az emberi tényezővel. Ebből adódik a szinergézis: minél nagyobb az együttműködés a kódoló és a dekódoló között, annál nagyobb a sikeres kommunikáció esélye.[21] A jelek kialakulásának során fordított viszony jön létre a jelek és a jelentések száma közt: minél több a jel, annál határozottabb a jelentése, és minél kevesebb a jel, annál határozatlanabb, többféle lesz a jelentése;[22]

8. számítógép(es) kód – számítógépprogram; Danesi a számítógépprogramhoz hasonlítja a kódot. Szerinte amint a nyelv fonetikai, grammatikai és lexikai utasításokat tartalmaz, amelyeket a nyelvhasználók felismernek és üzenetté alakítanak át, úgy a számítógépprogram is olyan utasítások halmazából áll, amelye-

---

[20] Nöth i. m . 216. A technikai kódolás-dekódoláshoz l. még: Das grosse Lexikon Medien und Kommunikation i. m. 141, 160, 192, 208, 247, 284–285, 297, 319

[21] L. Tobin, Yishai: Semiotics and Linguistics. Longman: London, New York. 1990. 58-59**; szinergézis**: az 'egész' mindig nagyobb, mint egyes, külön-külön vett 'részeinek' összege (uo.).

[22] Vö. *-nak, -nek* a magyarban*: nekimegy* (helyviszony) → *neki viszi* (eredetileg helyviszony, de már 'ott van, nála') → ha nála van, az már övé → tehát birtokviszony: *Pistá**nak** a könyve* .

ket a számítógép felismer, és az egyik információt egy másik információvá alakítja át;[23]

9. mind az öt érzék által felfogott jelek kódrendszereket alkot(hat)nak, amely kódrendszerek szisztematikusan kommunikálnak üzeneteket az emberi viselkedés és cselekvés minden területén.[24]

A kód gyakoribb típusai, fajtái:[25]

nyelvi kód (de Sausssure, l. még alább külön alfejezetben); a nyelv egyike az ember kognitív-szociális-kulturális kódjainak; a nyelvi kód társadalmi kontextusa a kultúra; a nyelv olyan fonetikai, grammatikai, lexikai és textuális utasítások halmaza, amelyeket a szövegalkotó (beszélő/író) és a szövegbefogadó (hallgató/olvasó) felismer és üzenetté alakít;

fonológiai kód (oppozíciók, kölcsönösségek szabályrendszere rendszere: például zöngés vs. zöngétlen);

grammatikai kód (a jelző mindig a jelzett szó előtt áll a magyarban, egyeztetés nélkül, kivéve az értelmező jelzőt, de az ragozva van – ez egyúttal diagrammatikus ikonicitás);

kommunikatív kód: **a.** paradigmatikus dimenziója (egységkészlet vagy jelkészlet, amelyikből választhatunk); **b.** szintagmatikus dimenziója (szokások, amelyek meghatározzák, hogy az egység vagy jel hogyan kombinálható másokkal úgy, hogy jelentése legyen); **c.** megalkotja és hordozza a jelentést (egységei a jelek, vö. a jel érzékelhető, de kiutal magából valami másra, mint ami önmaga, és az nem feltétlenül érzékelhető itt és most); **d.** a társadalom hozza létre, függ a közös társadalmi háttértől, a használók megegyezésétől; **e.** megfelelő és rendelkezésre álló kommunikációs eszközökkel továbbítható;

(szép)irodalmi kód (nemcsak a szabály/rendszer/, hanem a szabálytól való eltérés is kód vagy pusztán asszociatívan összekapcsolt jelháló, a szövegolvasásnál csak értelmező szűrő funkciója van (vö. Barthes elméletével és a dekonstrukcionalizmus elméletével);

esztétikai kód;

műfaji kód (versforma, regény, népmese);

zenei kód;

kulturális kód (például a rokonsági fokok megjelölésének és rendszerének különbözősége); idetartozhat a nyelvi kód, a ruházati kód, a gesztus kód, távolságtartás, de a zene is stb.; ezek mind (részben önálló) jelrendszerek, amelyeket sajátos viszonyok fognak össze az adott kultúrában;

---

[23] Danesi i. m. 53

[24] Vö. Tobin i. m. 6

[25] Megközelítően teljes lista, de eltérő mélységben tárgyalva elsősorban Eco i. m. Danesi i.m. és Nöth i. m. alapján.

szociális kód: rítus-rituális, divat, játék, udvariassági formák (testi vs. nyelvi), insignia (zászló, totem, tetoválás, árujel, logó, cégér, egyenruha – ezek többnyire ikonikusak is: az 'ötcsillagos' tábornok magasabb rangú, mint az 1-2-3-4 csillagos, és hasonlóan az 'ötcsillagos' szálloda drágább, több kényelmet-szolgáltatást nyújt, mint a 3-4 csillagos);

intézményi kód (normák, szabályok összessége);[26]

viselkedési kód (törvények, orvosi kamara szabályai – mind társadalmi ellenőrzések is, elsődleges szerepük nem kommunikatív, hanem szabályzó, a kulturális kód része);

szociolingvisztikai kód: „a nyelvi változatok azon készletére vonatkozik, amely egyrészt a társadalmi és kulturális háttérből származik, másrészt ki is alakítja azt a szöveghez; a szociolingvisztikai kód kulcs, amely nemcsak az elbeszélés, hanem mindenfajta irodalmi szöveg mozzanatainak szervező ereje;[27] „a nyelv kifejezi azt a történeti, társadalmi, kulturális környezetet, amely keretezi az elbeszélést; elhelyezi a történetet időben és térben, felhasználva azokat a nyelvi alakokat, amelyek visszatükrözik a szociokulturális kontextust; a szociokulturális kód többek között magába foglalja az akcentusnak és dialektusnak elbeszélésben használt változatait, akár a történet elbeszélőjének, akár egyik szereplőjének vannak tulajdonítva, bár a fogalom kiterjed a történetben felvonultatott társadalmi és intézményi szövegregiszterekre",[28] mint például Az egri csillagok német és cigány beszéde, a reformkor fiskális latinja a Pontyiban, Jókai regényeiben stb., a vármegyei szókincs a cigány népmesékben; (a magyar szakirodalom hagyományosan ezt mint stílusjelenséget, illetve mint stílusváltozatot tartja számon);

kinezikus kód: a testmozgáson alapuló kód, ezt is a kulturális és szokásrendszer határozza meg – a személy, egyén mozgásjelei a közösségben, sajátos kontextusban, például férfiak, nők hogyan mozognak udvarláskor;

táplálkozási kód;

ételkészítés és -fogyasztás szabályai (tisztítás, mosás, kenyérszelés stb.), fogások szimbolikus jelentése (*kenyér, bor, pezsgő, zeller, alma*), tiltott ételek (*húsok, gyümölcsök*), étkezési imák, kulturális és társadalmi viszonyok (étkezés időpontja, terítés stb.), kiegészítő jelrendszerek (ruházat, beszédmód stb.), magánjellegű vs. közösségi étkezés, éttermek (konyhák, szakácsok) minősítése, osztályozása stb.;

zenei kód;

vizuális kód;

színházi kód (akció, dikció, díszlet stb. jelentései és viszonyai);

filmkód;

---

[26] Vö. Eco i. m. 165

[27] Simpson i. m. 102

[28] Simpson i. m. 21

építészeti (architektonikus) kód;
titkos kód (kriptografikus kód);
bűnözői kód;[29]
mantikus kód (mágikus jelek, asztrológiai, tenyérjóslási jelek);
szisztematikus kód, aszisztematikus kód;[30]
közvetlen (direkt, például az élőbeszéd) kód vs. közvetett kód (indirekt, helyettesíti a direkt kódot, például az írás);
intrinszikus ('belsődleges') kód (ikonikus és indexikus jelek) vs. extrinszikus kód (külsődleges, például önkényes jelek);[31]
Morse-kód (digitális, de nem bináris! Morse a jeleket gazdaságosság szerint alkotta meg, az angolban a leggyakoribb az *e* és a *t* betű, ezért az *e* jele **.** (pont), a *t* jele **_** (vonás);[32]
kronemikus kód (múlt-jelen-jövő, lineáris idő-időtartam-időpont-ciklikus idő, ritmus, tempó, befejezett és be nem fejezett, emikus idő /mitológiai, kulturális; időmérés (6-os számrendszer, nem tízes!), vs. etikus idő /fizikai, újabban einsteni, relativitás: ikerutazás/, biológiai idő, lélektani idő, nyelvtani idő, hallgatás hossza, szünet hossza, szerepe;[33]
prezentációs kód vs. reprezentációs kód: **1.** prezentációs kód: közvetlen emberi beszéd, közvetlen emberi (interperszonális) kommunikáció verbális és nem verbális elemekkel (gesztus, mimika stb.), örökölt vagy tanult kódok; alfajai: **A.** viselkedés (társadalmi tapasztalat terméke, sokszor nem tudatos, de lehet szándékos, ellenőrzött; viselkedési prezentációs kódok: érintés, testközelség, orientáció, megjelenés, fejmozdulat, arckifejezés, gesztus, testtartás, szemmozgás és szemkontaktus, szupraszegmentális elemek /dallam, hangerő, hangsúly, tempó stb./); **B.** a javak kódja: kulturálisan előállított javak, a kódoló ellenőrzése alatt (például ruházat, ház, bútor, autó, étel-ételrecept); **C.** genetikai kód (testi adottságok, testméret, bőrszín, nem /férfi-nő/, jórészt nincsenek a beszélő ellenőrzése alatt, bár van már plasztikai sebészet, van szemüveg, kontaktlencse és hajfesték, de mindenképpen értékítéletet rendelünk ezekhez!); **A-B-C** a következő jelentések egyikét vagy többet is hordozhat, jelezheti: **a.** személyközi viszonyokat (attitűd, alá- és fölérendeltség), **b.** társadalmi csoporthoz, osztályhoz való tartozást, **c.** identitást (különbség a csoporton belül), **d.** belső állapotot, érzelmi állapotot; **2.** reprezentációs kód: az 'itt és a most' megkötéséből technikai segítséggel feloldott lehetőség, átalakítás, a távollévő, az elvont és az általános megjelenítése; az

[29] Crystal i. m. 79
[30] Nöth i. m. 220
[31] Vö. Nöth uo.
[32] Nöth i.m. 224
[33] Vö. Nöth i. m. 321 és Bencze Lóránt: O Tempora, O Mores! (On Time and Tense in Text). Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. XIV. (1983). 253–262

élőbeszéd a legbonyolultabb és legfejlettebb reprezentációs kód, (írott formájában is) képes a jelen nem lévő felidézésére (pótolva a többi érzéket), az elvont és általános fogalmak megalkotására; a reprezentációs kód két alaptényezője az eszköz (írásfajták, rádió, telefon, számítógép, tévé stb.), amelyekkel közvetítjük az információt, és a társadalom által kialakított konvencionális használat (a médiafajták, például a tévé prezentációs kódok bonyolult szövevénye, vannak bennük hasonlóságok, de különbözőségek is);

denotációs kód vs. konnotációs kód: a kód nemcsak üzenetet közvetít időn és téren át, hanem a jelentéseket a társadalomban alkotjuk meg és terjesztjük. A jelentés is összetett jelenség, különféle fajtái különféle kódokat igényelnek; **a.** denotációs kód: a valóságfragmentumra utal némileg függetlenül az egyéntől, a társadalomtól és a kultúrától (matematikai jelek); **b.** konnotációs kód: a denotációhoz járul az egyén kulturális és érzelmi rendszerének értékrendszere (fénykép denotációs kód, de a megvilágítás, kameraállás stb. ugyanazt a személyt vonzóvá vagy taszítóvá tehetik); az esztétikai kódhoz is csatlakozhat (ami szépség és harmónia az egyik rendszerben, nem az a másikban (vö. Hailié Szelasszié császárnak a hangverseny előtti hangolás tetszett a legjobban az európai klasszikus nagyzenekari hangversenyen); a denotációs kódokat az adott társadalom minden tagja megérti, nem vagy kevesebb értelmezésre szorulnak, míg a konnotációs kódok inkább értelmezésre szorulnak;

ideológiai kód: a konnotációs kódok többnyire nem esetlegesek, hanem meg vannak szervezve alaposan strukturált ideológiai kódkészletben, amely a társadalom leginkább magától értetődő, természetesnek tűnő jelentéseiből áll össze. Minden társadalomban ezek a mélyen gyökerező, láthatatlan ideológiai kódkészletek alakítják ki a társadalmi értékeket, amelyen viszont meghatározzák a konnotációs és esztétikai kódokat; az európai társadalomban a demokrácia, a szabadság, a tudományosság stb. közös kódok, és van elnevezésük, más, keleti és egyéb társadalmakban nincsenek meg;

tágabb kód vs. szűkebb kód (broadcast codes vs. narrowcast codes): nemcsak társadalmak között vannak különbségek, hanem adott társadalmon belül is vannak társadalmi különbségek; a tágabb kódon a társadalom egésze osztozik, közös tapasztalaton alapul, a legtöbb csoportnak hordoz információt; a szűkebb kód szűkebb társadalmi körben használatos, korlátozottan használatos, (manapság az írott nyelvi kódot illetően az újságírás tágabb kód/rendszer/, a jogi szövegek szűkebb kód/rendszer/, a popzene tágabb kód, az opera szűkebb kód); a tágabb kódokat általános társadalmi tapasztalatból sajátítjuk el, a szűkebb kódokat tanítás-tanulás alapján;

kidolgozott kód vs. korlátozott kód (az oktatásban, nevelésben, szocializációban);[34]

[34] L. Bernstein, B.: Class, Codes and Control. Vol. 1: Theoretical Studies Towards a Sociology of Language. Routledge and Kegan Paul: London, 1971

elsődleges kód (például a nyelv) vs. másodlagos kód (például a nyelven alapuló Morse-jelek),

proxemikus kód;

stilisztikai kód;

heraldikai kód (címer: kulturális és társadalmi kód, korlátozott számú színek és a színek megfelelői fekete-fehér ábrázolásban);

földrajzi kód;

narratív kód (Barthes);[35]

akcionális vagy proairetikus kód (cselekvések egymásutánja);

hermeneutikai kód (narratív talányok és megoldásuk);

szémikus kód (a jellemek jelentése);

szimbolikus kód (tematikus oppozíciók);

referenciális vagy kulturális kód (a szövegösszefüggésen kívüli általános ismeretek stb.);

intézményi kód;

mitikus kód (Lévi-Strauss);

interkód (több különböző kultúrában változatlan kombinációk);[36] az interkulturális kódok (részben) átfedik egymást;[37]

exegetikus kód (bibliai hermeneutika);

igaz vs. hamis kód;[38]

genetikai kód;

neurológiai kód;

kódolt jelek vs. kódolatlan jelek (az írni-olvasni tudónak a betűk kódolt jelek, de az írás tartalma többé-kevésbé megfejtetlen lehet, tehát kódolatlan jel);[39] ezért nemcsak magának kódnak, hanem a kódolásnak és dekódolásnak is több, részleteiben határozatlan meghatározása van, például a szemiotikai mellett:

erős kód vs. gyenge kód (tudományos bizonyosság vs. társadalmi vagy retorikai bizonyosság); dedukció (tudományos bizonyosság) vs. abdukció (már hipotetikus); Quintilianus (5, 9, 8–9 és 12): szükségszerű és valószínű (probábilis) következtetések és jelek: akinek véres a ruhája, még nem biztos, hogy gyilkos; Hermagorasz úgy véli, hogy „Atalanta nem szűz, mert ifjakkal kóborolt az erdőben”, pedig minden tényből nem csinálhatunk mindjárt jelet (signa);[40]

---

[35] L. még Blommaert i. m. 84,

[36] Vö. Eco i. m. 185

[37] Tubbs–Moss i. m. 73 és Blommaert i. m. 216

[38] Vö. Eco i. m. 177

[39] Nöth i. m. 217

[40] L. Quintilianus, Marcus Fabius: Szónoklattan. Szerk. Adamik Tamás. Kalligram: Pozsony, 2008. Utal rá Eco i. m. 36–39. Hermagorasz Kr. e. 1. századi görög rétor-retorikus; Atalanta görög mitológiai hősnő: apja kitette a hegyekbe, mert fiút szeretett volna, ott anyamedve szoptatta (vö. Teréz anyával és a makedón nagymamával, aki az unokájára támadó medvét leszúrta), vadászok nevelték föl, gyönyörű lánnyá nőtt. Lenyilazta a kentaurokat, mert el akarták csábítani.

bináris kód;
numerikus kód;
alfabetikus kód;
alfanumerikus kód;
hibajavító kód;
értelmezési kód;[41]
erős vs. gyenge kód;[42]
korrelációs kód vs. inferenciális kód;[43]

analóg kód vs. digitális kód: az analóg kód kontinuum mentén, a digitális kód kontiguum mentén; példa: hagyományos analóg óra vs. digitális óra; a világ, a természet körülöttünk folyamatos vs. de csak egymástól elválasztott diszkrét elemekként tudjuk megragadni, azaz kultúrává formálni és kommunikálni másokkal; az ember élete is folyamatos, de felosztjuk: csecsemő, gyermek, ifjú, felnőtt, öreg korra stb., azaz kategóriákat állítunk föl; az analóg jelek digitális jelekké alakíthatók és fordítva; a zene és a kép kódolható analóg módon és digitálisan is;

a nyomtatott szöveg digitális kódolás, de a kézírásban már megjelenik az analóg kódolás a folytonosságban, a betűk összekötésében;[44] ma a telefonbeszélgetésben az átvitel digitális, régebben analóg volt; a hagyományos hanglemezen a hang, zene analóg módon volt kódolva, a CD-Romon digitálisan van kódolva; az ember testi külsejében analóg módon van strukturálva, ám génjeiben digitálisan van kódolva;[45] mindennapi látásmódunk a digitálisan kódolt képet is analóg kódként fogja föl;

társadalmi, történeti, földrajzi, kulturális, szituációs stb. többletjelentéssel, kettős-többszörös kódolással és dekódolással bíró jelek csoportja például: *érdekes arcú, nem dohányzó nő keresi társát Budapesten a II. kerületben'*(apróhirdetés).

A kód szerkezete (a nyelvi szerkezet mintájára lehet):

figura (a nyelvben fonéma: jelentéssel nem bíró megkülönböztető egység) vs. széma (jelentéssel bíró egység);

Apja felszólítja, hogy menjen férjhez. Ő csak ahhoz hajlandó férjhez menni, aki futásban legyőz. Sokaknak nem sikerül, azokat leszúrja dárdájával, mígnem egy kérője, Melanión (más változatban Hippomenész) legyőzi a Vénusz ajándékozta almák elhullatása által, amelyeket Atalanta fölszed. Ám Melanión örömében elfelejt hálaáldozatot bemutatni Vénusznak, ezért Vénusz olyan heves szerelmet ébreszt benne, hogy Atalantával megszentségtelenítik Cybele berkét, aki büntetésül mindkettőjüket oroszlánná változtatta.

[41] Vö. Eco i. m. 103–104

[42] Vö. Eco i. m. 36–39

[43] Vö. Eco i. m. 172–185

[44] Nöth i. m. 218

[45] Nöth uo.

kettős tagolású kód (például szállodai vagy intézményi szobák: 112, 212, 312 stb., az első szám az emelet kódja, a második-harmadik a szobáé azon az emeleten);

könyvtárban a könyvek számozása: raktári szám (független a könyv tartalmától, a helyét jelöli), szakkatalógus száma (például ETO, azaz Egyetemes Tizedes Osztályozás a könyv tartalmát jelöli, például a metafora száma: 801.541.2, ez többszörösen tagolt szám: tudományág, tudományterület, tudomány, altudomány stb.);

áruházban: adott ruhafajtán árkategória, méretkategória (XXL), katalógusszáma, színszáma, árufajta száma, férfi-női-gyermek viselet száma, ezen belül külön a ruhafajta (például hosszú ujjú ing) száma, áruházi osztály száma, ennek az egy darabnak a száma (vonalas kódrendszer);

busz- és villamos-számok; N. B. az arab számok igen gazdaságosak, mert 1-től 99-ig nincs szükségünk 99 szimbólumra (0–9-ig plusz az első és a második szám pozíciójának a szabályaira, az összesen 12);

közlekedési lámpa (nem tagolódik: a zöld egyszerűen szabad jelzés);

a kártyában szín- és számkód van, a joker viszont nem tagolható tovább;[46]

a nyelvben a mondat a széma, a szavak a kódok; a közlekedési lámpa olyan széma, amely további kisebb jelekre nem bontható.[47]

A különféle kódokat ugyan az egyén használja, mégis a társadalmi rendszer magját alkotják. Biztosítják a társadalom összetartozását és stabilitását. A kódok ugyanis az egyénben működnek, az egyén pedig a kódokon keresztül érintkezik a társadalommal, és válik a társadalom részévé. A kódokon keresztül csatlakozik egymáshoz az egyén, a társadalom és a technika, azaz a kód *interface* is egyben.

Egy átkódolásminta[48]

Betű	Morse	tengerészeti zászlókód	Braille-írás
A	—		●○ ○○ ○○

A nyelv mint kód

A nyelv szemiotikai meghatározása: a nyelv rendszerek rendszere, különféle (a nyelvi jel fogalma körül rendeződő) alrendszerekből áll össze, a jelek belsőleg

[46] Vö. Nöth i. m. 223

[47] Nöth i. m. 220–221

[48] Nöth i. m. 223

szerveződnek, egymással szisztematikus viszonyban vannak, és az emberi lények kommunikációra használják őket. Ez a meghatározás magába foglalja az egyéni és a közösségi szempontú megközelítést, vagyis a *langue* és a *parole* dichotómiáját (de Saussure nyomán). Tehát a *langue:* jelekből és állandó jelentésekből, azaz nyelvi jelekből, ezek paradigmatikus vagy asszociatív és szintagmatikus viszonyaiból álló absztrakt kód, mégpedig bonyolult absztrakt kód, amelyben osztozik az adott nyelvi közösség. Ezzel szemben a *parole* ennek a bonyolult absztrakt kódnak konkrét és látszólag kaotikus megvalósítása, amikor is a beszélő egyén felhasználja ezt a kódot, hogy sajátos szövegüzenetet kommunikáljon egymástól különböző nyelvi és szituációs kontextusban. A nyelvben is fennáll a szinergézis jelensége, vagyis a nyelvi „egész" is mindig nagyobb, mint egyes, külön-külön vett 'részeinek' összege. A sikeres nyelvi kommunikáció csakis a kódoló és a dekódoló együttes és együttműködő erőfeszítéseinek az eredménye. A nyelv holisztikus kód, nyelvi jelekhez kapcsolt rendszerek rendszere (Halliday), amely nyelvi jelek egységbe foglalják a szignálokat, jelentésüket és viszonyukat. Az állandóság (invariancia) az izomorfikus alapja ennek a kódnak minden szempontból, és ezért a nyelv tanulmányozása ennek az állandóságnak a kutatása ennek a kódnak a szignáljaiban, jelentéseiben és viszonyaiban. A nyelv izomorfikusan tanulmányozandó holisztikus rendszerét az emberi lények kommunikációs eszközének kell tekintenünk. Ezért a nyelvi rendszer közvetlenül és közvetve visszatükrözi mind funkcióját, azaz mint kommunikációs eszközt (alakokban, jelentésekben és viszonyukban létező szembenállások /oppozíciók/ szerveződését), mind pedig ennek a kommunikációs eszköznek a használóit, vagyis az emberi lényeket. Az állandó jelentés motiválja a nyelvi jelek eloszlását és viszonyukat e kódban minden szempontból: az alakokban (nyelvi formákban), amelyekben a szignál és a jelentés közti önkényes összekapcsolás szisztematikus viszonya ikonikusan tükrözheti a nyelven kívüli valóságot ezek nyelvi (fonológiai és morfológiai) egységeiben, (szintaktikai) kombinációiban, szemantikai és nyelven kívüli (pragmatikai) funkcióiban, amelyek mind adva vannak vagy következnek az állandó jelentésekből, mégpedig a jel állandó jelentéséből a kontextuális szövegfunkciókba tartó folyamatban. Az állandó jelentés alapja a kód szintjének, és nem keverendő össze a kód felhasználásával. A mondat- és szövegüzenetek és alkotó részeik funkciói nem állandó jelentések. Más szóval az állandó jelentés nem egyenlő a mondattal vagy a szótárral vagy a szövegüzenettel vagy a szintaktikai, logikai vagy pragmatikai kommunikatív szövegfunkciókkal és ennek a kódnak a felhasználásával, amelyek mind ennek a kódnak az állandó jelentéseiből kikövetkeztethetők vagy megindokolhatók. A nyelvi kód állandói nincsenek előre megadva, azaz nem kialakított kategóriák, hanem igénylendők, érvényesítendők, vagyis fel kell fedezni őket. Feltehetően az elsődleges vagy csak hipotetikus egység a felfedező

folyamatban maga a nyelvi jel egysége és annak paradigmatikus és szintagmatikus értékviszonyai az állandó jelentésen alapuló kódon belül.[49] A nyelvi kifejezés lineáris szövegmanifesztáció:[50] **1.** egyrészt kódok és szubkódok alkotják: a szókészlet, a koreferencia szabályai, a kontextus és a szituáció szerinti választások, a retorikai és stilisztikai többletkódolás, általános keretek, intertextuális keretek, ideológiai többletkódolás; **2.** másrészt a kijelentés körülményei: információ az adóról, az üzenet időbeli, térbeli és társadalmi kontextusa, feltételezéseink a beszéd természetéről stb.

Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János

Szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok Márai Sándor műveiből vett szövegrészletek felhasználásával[1]

„Úgy észlelni a világot, mintha egyszer már láttad volna, s úgy beszélni róla, mintha előtted soha senki nem látta volna még. (Márai Sándor: A négy évszak. Október)

Az itt bemutatott szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok alapjául Márai Sándor műveiből vett szövegrészleteket választottunk. Egyrészt azért, mert V. Raisz Rózsa, kedves kollégánk – akit ezzel a kötettel ünneplünk – többek között Márai-kutató is. Talán elég itt *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben* című könyvére hivatkoznunk, amelyben a szerző elsősorban az úgynevezett mezoszerkezeteket vizsgálja többnyire rövid szövegekben.[2]

Számunkra – az idézett kötet Bevezetésében írt szövegválasztásának indoklása is irányadó volt, az tudniillik, hogy „a szerkezet egységei sem grammatikai, sem szemantikai, sem pragmatikai szempontból nem határolhatók el egymástól élesen a szövegekben". Másrészt szerettük volna ily módon is ráirányítani a figyelmet az író műveire, továbbá a kiválasztott szövegrészletek tartalmi szempontból is jó alapot kínálnak a gyakorlatok elvégzését követő megbeszélésekhez.[3]

A kreatív – pontosabban a kreatív-produktív és kaleidoszkóp – gyakorlatok céljával és hasznával már számos írásunkban foglalkoztunk, ezekre a témákra itt

[49] Tobin i. m. 47–67

[50] Vö. Eco i. m. 191